

Gods och ämbete

Sten Bielkes inkomster inför riksdagen 1680

Det ligger nära till hands att ur motsättningarna mellan en högättad godsägaradel och en till sin tjänst hänvisad lågadel härleda de strider på 1600-talets riddarhus, som 1680 slutligen ledde fram till att en reduktion accepterades. »Genom en beskärning av högadelns godsriksedomar skulle medel erhållas för upprättande av en riksstat, som möjliggjorde en ordentlig utbetalning av ämbetsmännens löner.»¹ Denna härledning innebär alltså att reduktionsbeslutet skulle vara främst ekonomiskt och socialt betingat.

Även om det naturligtvis inte kan förnekas att bakom enskilda personers ställningstaganden kunde ligga motiv av mer psykologisk art – rädsla att förtörna kungen, hopp om personlig vinning genom att arbeta i dennes syften etc. – än godsinnehav och innehållna löner, måste man konstatera, att de senare med större säkerhet kan beläggas. Det finns alltså anledning att hålla fast vid den sociala och ekonomiska aspekten vid bedömandet av reduktionsbeslutets orsaker, men huruvida det gått någon klar skiljelinje mellan hög- och lågadel, därom kan man endast uttala gissningar, då den reella gods- och tjänstefördelningen mellan olika adelsgrupper är föga undersökt.

Att göra en sådan undersökning för stora grupper inom adeln är en angelägen men mycket arbetskrävande uppgift, som fordrar en långsiktig planering vid bearbetandet av det stora och disparata materialet.

Den här presenterade undersökningen gäller endast en per-

¹ C. A. HESSLER: Den svenska ståndsriksdagen, s. 40. (Scandia VIII).

son, riksskattmästaren Sten Bielke, men i stället är materialet så mycket mer intensivt bearbetat.

Att placera Sten Bielke i endera grupperna hög- eller lågadel bereder inga svårigheter. Son till ett riksråd och själv riksråd, så småningom en av de fem höga riksämbetsmännen, av en släkt som åtminstone kan följas från 1200-talet innan den 1608 blev friherrlig,² fyller Sten Bielke högt ställda anspråk på bestämningen högadlig.

Sten Bielke var alltså högättad. Var han också storgodsägare? Någon generaljordebok över Sten Bielkes samlade godscomplex i det svenska väldet finns inte bevarad. Här återstår möjligheten att gå till rusttjänstlängderna.

På riksdagen i Halmstad 1678 beslutades om en adlig kontribution, som skulle gå ut efter rusttjänstskyldigheten.³ Rusttjänstlängden över Sten Bielkes gods för detta tillfälle upptar gods i Uppland, Södermanland, Östergötland, Småland och Finland.⁴ Denna längd kan för två områden kontrolleras mot ett material, där faran för tendens är mindre, nämligen Sten Bielkes egna godsräkenskaper.

I rusttjänstlängden 1678 tas för Södermanland upp 59 3/4 mantal. Jordeböcker för södermanlandgodsen 1671 bland Sten Bielkes egna godsräkenskaper redovisar 62 mantal.⁵ Skillnaden är obetydlig och kan förklaras av skillnaden i tid mellan de båda källorna. Förmedlingar och andra förändringar i mantals-siffrorna bör ha ägt rum mellan 1671 och 1678.

² G. ELGENSTIERNA: Den introducerade svenska adelns ättartavlor I, s. 363 ff.

³ A. A. STIERNMAN: Alla Riksdagars och Möten Besluth II, s. 1779.

⁴ KA. Frälse- och rusttjänstlängder, vol. 45, 1678 års rusttjänstkontribution, längder 1678, nr. 15. (Numreringen är senare gjord.)

⁵ RA. Enskilda arkiv, Bielkesamlingen, Riksskattmästaren Sten Bielkes arkiv: Gäddeholms godsräkenskaper för 1668–1675, E 2030, Specialräkning för Gäddeholms sätesgård och dess intrader ifrån den 1 juli anno 1671 och till den 1 juli anno 1672, Jordeboken och Örboholms godsräkenskaper, E 2032, Räkning för Örboholms sätesgård och underliggande landbönders ränta anno 1671, Jordeboken.

Ytterligare en kontroll har gjorts. Mot rusttjänstlängdens uppgifter om upplandsgodsen under Tånga, Gräsö och Söderby säterier har ställts Bielkes egen jordeboks uppgifter för samma område.⁶ Hemman för hemman kan uppgifterna jämföras i de båda källorna utan att några avvikelser av betydelse kan upptäckas. Omdömet gäller med ett undantag. I jordeboken 1671 tas upp inemot 20 mantal i Edebo socken, Frösåkers härad, som inte finns med i längden 1678. Här behöver inte föreligga ett bedrägeri utan förhållandet kan givetvis bero på ändringar i godsbeståndet. Den hypotesen styrkes av att rusttjänstlängden redovisar inemot 20 mantal under Söderby säteri, vilka inte finns i jordeboken. Almquists längder över abalienerade gods i Uppland ger en antydning om de rätta förhållandena. Edebohemmanen ingår i Anders Stiernhööks pantegods från 1677 och kan alltså inte ha tillhört Sten Bielke 1678. De överskjutande godsen i rusttjänstlängden motsvaras av dem som hos Almquist upptas som tillbytta av Sten Bielke.⁷

I de fall, där jämförelse kan ske, är alltså överensstämmelsen mellan rusttjänstlängden och Bielkes egna hemmansförteckningar så god, att längden kan anses tillförlitlig. Rusttjänstlängden tar upp 374 mantal för Sten Bielke personligen och 106 mantal under Söderby säteri på hans barns modernearv. Trots att Söderby säteri således formellt tillhörde barnen, låg det utan tvivel under Sten Bielkes förvaltning. Det redovisas i samma räkenskaper som Sten Bielkes Tånga ännu 1682⁸ och inkomster från Söderby tas upp i Sten Bielkes kassaräkningar 1679.⁹ Man bör alltså räkna med att Sten Bielke åren före re-

⁶ Samma arkiv: Roslagsgodsen, Räkenskaper 1667–1672, E 2035. Jordebok på Gräsö-, Söderby- och Tånga-godsen i Roslagen, Anno 1671.

⁷ J. A. ALMQUIST: Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden I: 1, ss. 400 och 399.

⁸ RA. Enskilda arkiv, Bielkesamlingen, Riksskattemästaren Sten Bielkes arkiv: Roslagsgodsen, Räkenskaper 1672–1682, E 2036, Special landbo och gårdsräkningen över Tånga, Söderby och Äckelstads intrader med befallningsman Anders Olufsson Bårg pro anno 1682.

⁹ Samma arkiv: Kassaräkningar 1679, E 2043.

duktionsbeslutet hade inkomster från upp emot 500 mantal i olika delar av landet.

För att få jämförelsetal, som ger någon uppfattning om gods-komplexens sammanlagda storlek, kan man gå till Almquists uppgifter för mantalssiffror 1654 för häraderna i de tre mellan-svenska landskapen, Uppland, Södermanland och Östergöt-land.¹⁰ Av de 66 redovisade häraderna omfattade endast tre, Oppunda, Oland och Trögd, avsevärt fler mantal än Bielkes gods. Tre, Örbyhus, Rönö och Hammarkind var ungefär lika stora och av de övriga 57 var mantalssumman för 31 mindre än hälften av Bielkes godsmassa.

Man kan alltså säga, att Bielkes gods i olika delar av Sverige omedelbart före reduktionen motsvarade ett mycket stort mel-lansvenskt härad eller två mindre. Bielke fyller alltså högt ställ-da krav även som storgodsägare.

Som högättad storgodsägare bör alltså Bielke höra till grup-pen reduktionsmotståndare. Likväl biföll han Göran Gyllen-stiernas förslag till en delvis reduktion av donationsgodsen vid en rådets förberedande diskussion 1680 om hur rikets brist skulle fyllas.¹¹ Detta ståndpunktstagande kan förklaras med att storgodsägarna vid risk att förlora allt insåg nödvändigheten av att avstå från något. Men frågan måste ställas om inte Sten Bielke hade något att vinna på att kronans finanser sanerades.

Det är känt att under kristider ämbetsmännens löner kom i farozonen. Frågan måste bli om lönerna var så stora och om så stor del av dem innehölls att förlusten utgjorde ett allvarligt avbräck även för den, som hade inkomster från gods.

Sten Bielkes stegrade löneinkomster och därmed hans karriär i kronans tjänst kan följas i de räkenskaper över lönefordringar, som ingår i de bevarade likvidationshandlingarna för honom.¹²

¹⁰ ALMQUIST, I: I, II: I och III: I, passim.

¹¹ F. F. CARLSON: Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset 3, s. 126.

¹² KA. Likvidationer, B 94, vol. 16.

Enligt dessa blev han 1648 kapten i amiralitetet, 1652 major och 1655 amirallöjtnant. 1658 utnämndes han till riksråd och 1672 till riksskattmästare.

I litteraturen uppges att Sten Bielkes utnämning till amirallöjtnant kom redan i februari 1653 och inte 1655, som likvidationshandlingarna uppger.¹³ När befordran än skedde; något spår i lönefordringarna satte den inte förrän 1657.

Som kapten hade Bielke 430 daler smt om året, som major 800 och som amirallöjtnant 1200 och 1240 daler smt om året. När han utnämndes till riksråd blev hans lön 3000 daler smt. 1664 höjdes den till 3600. Denna lön höjdes ytterligare med årligen varierande summor från och med 1667 genom de s.k. veckopenningarna. Från augusti 1672 hade han som riksskattmästare 7500 daler smt om året.

Till föga båtnad var dock löneförhöjningar, om kronan inte var i stånd att utbetala lönerna. Även löneutbetalningarna går att sammanställa efter uppgifterna i likvidationshandlingarna.

De löner på olika nivåer för Bielke, som anges i tabellen på följande sida stämmer exakt med dem, som Zettersten anger i sitt arbete om svenska flottan. Enligt dennes översikt betalades under den aktuella tiden samma tjänster i stort sett med samma lön. Undantagen är att rådslönen höjdes 1664 från 3000 till 3600 daler smt, och att riksamiralen hade 6000 daler fram till 1653 och därefter 7500 daler utom under förmyndartiden, då lönen var 12700 daler smt.¹⁴

Som riksråd hade Bielke 7 till 8 gånger så hög lön som den han skulle ha haft som kapten, 4 gånger en majorslön och drygt dubbelt till 3 gånger den lön en viceamiral hade eller en amiral utområds.¹⁵ När han blev riksskattmästare fördubblades hans

¹³ A. ZETTERSTEN: Svenska flottans historia 1635–1680, s. 537 och Elgenstierna a. a. I, s. 365.

¹⁴ ZETTERSTEN, s. 216 f.

¹⁵ Ib.

Översikt över Sten Bielkes fastställda och utbetomna lön (i daler smt)

År	Lön	Utbetalt	Ackumulerad rest att fordra
1648	160	1	160
1649	430	160	430
1650	430	590	270
1651	430	3	700
1652	800	230	1270
1653	800	280	1790
1654	800	290	2300
1655-58	3680	1810	4170
1659	3000	330	6840
1660	3000	340	9500
1661	3000	1480	11020
1662	3000	2950	11070
1663	3000	2950	11120
1664	3600	3550	11170
1665	3600	3550	11220
1666	3600	3620	11100
1667	4200	6140	9160
1668	4500	4530	9130
1669	4000	3940	9190
1670	4080	6930	6340
1671	4100	6730	3710
1672	5060	7570	1200
1673	7500	8200	500
1674	7500	1060	6940
1675	7500	10410	4030
1676	7500	90	11440
1677	7500	20	18920
1678	7500	400	26020
1679	7500	400	33120
1680	7500	0	40620

Anm. Tabellen är sammanställd på grundval av en rad räkningar, som delvis täcker varandra. En odaterad räkning (här kallad A) gäller åren 1648-1657, alltså fram till riksrådsutnämningen. Sam-

manställningen har gjorts tidigast 1665, det år då relationen mellan silvermynt och kopparmynt förändrades. Såväl kredit- som debetsidans summa är nämligen omräknad till svårt silvermynt, vilket i realiteten innebär att Bielkes fordran inte skall ge mer i kopparmynt efter 1665 än den skulle ha gjort före. En annan räkning, 1658–1659, (B), av vilken en kopia enligt påteckning överlämnats till herr rikskammarpresidenten den 7 december 1659, bygger på samma uppgifter som A. Detta framgår av att B har en utgående balans för 1657 som överensstämmer med A:s, om beräkningen i A görs om till lätt silvermynt. I A upptages de ränteinkomster, som Bielke från 1655 haft av hemman, som tilldelats honom på beställning. (Se Ågren: Adels bönder och kronans, s. 113 med nothänvisningar). Av räkningen B framgår, att dessa inkomster endast delvis upptagits i A. I A redovisas dessutom en inkomst på 1150 daler smt, som Sten Bielke skulle ha fått uppbära efter en kammarens assignation den 31 november 1659 av Upplands fjärdepartsränta.

En tredje räkning (C) över lönefordringar börjar 1658 och löper till 1677. Den har samma utgående balans efter året 1657 som de båda övriga, men bestämmer Bielkes lönefordring vid utgången av 1658 till 7163 daler mot B:s 6240 daler smt. Den stora skillnaden beror på att C inte tar upp den ovan nämnda inkomsten 1150 daler smt på kammarens assignation. Däremot beräknar den Bielkes inkomst av de ovan nämnda från början donerade hemman något högre och tar dessutom som inkomst en Bielkes skuld på kontributionen 1657.

Om B, som uppför högre inkomster och alltså mindre fordringar för Sten Bielke, vet vi att den bygger på uppgifter, som nedskrivits 1659. C är odaterad men avslutas först 1677. Det verkar troligt, att den är tillförlitligare, då tidigare uteslutna inkomster där borde ha upptagits såsom har skett med Bielkes resterande kontribution. Kammarens assignation till Bielke på 1150 daler smt bör alltså inte ha kommit honom till godo. Någon sådan utbetalning har inte heller skett av fjärdepartsräntan, åtminstone inte under de år som rimligen bör vara aktuella. (ULA. Uppsala läns länsstyrelsens arkiv, Landskontoret, vol. 2–6, Konceptlandsböcker 1657–1661.) I tabellen har alltså uppgifterna i C använts för åren 1655–1658. Då inkomsternas fördelning under dessa år inte framgår klart, har de i tabellen återgetts i en klumpsumma för de fyra åren.

Även i fortsättningen har samma räknings uppgifter legat till grund för tabellen fram till 1677. Den avbryts efter 1665 av ett

Conto novo, vari meddelas, att Sten Bielke 1670 av reduktionskollegiets kassa kvitterat mottagandet av 4672 riksdaler samt 72 daler svårt smt. Uttagen hade skett 1667 och 1670. En del av dessa pengar hade använts för att utjämna kronans skuld till Bielke för en utländsk legation, men resten hade avräknats mot lönefordringar. Här har hälften av denna summa lagts på vardera året 1667 och 1670.

För de sista tre åren, 1678–1680, är man hänvisad till ytterligare en räkning, där endast inkomsten och balansen tas upp. Den börjar med året 1666 och kan alltså för en rad år jämföras med den tidigare använda. Överensstämmelsen dem emellan är mycket god, men den ena har inte använts vid uppgörandet av den andra. Det är en betydelslös skillnad mellan varje jämförbar post.

Slutligen måste anmärkas, att inkomsten 1680, som i tabellen upptas med 0, i källan anges till närmare 17700 daler smt, men det var inte pengar som Bielke verkligen fått, utan ett krav på en privatperson, vilket kronan överflyttade till Bielke. Ännu 1683 hade Bielke enligt räkningen inte fått ut några pengar.

tidigare grundlön. Det är ingen överdrift att påstå, att Bielkes lön efter 1657 var mycket stor i förhållande till andra löner.

Fram till förmyndartiden var merparten av Bielkes lön inestående. Under förmyndartiden förbättrades förhållandena markant. Inte endast lönen utan delar av de inestående fordringarna utbetalades. I det närmaste sammanfallande med danska kriget börjar en tid med mycket låga utbetalningar av lönen. Som ett drastiskt exempel kan nämnas, att av hela riksskattmästarlönen 1677 utbetalades endast 15 alnar rött kläde, värderat till drygt 16 daler smt. Vid ingången av 1680, året för reduktionsbeslutet, hade Bielke enligt ovanstående översikt lönefordringar på kronan på 33120 daler smt.

Bielke hade även andra fordringar på kronan. En särskild räkning finns bland likvidationshandlingarna över Sten Bielkes i rikets tjänst upplånade medel i Rikens Ständers länebank. Den upptar 400 daler smt 1675, 21000 1676 och 4533 1/3 daler

smt 1679.¹⁶ Dessa summor återfinnes i bankens huvudböcker bland andra lån, som Sten Bielke tagit.¹⁷ Som säkerhet hade ställts gods,¹⁸ guld och juveler¹⁹ samt hus.²⁰

Att försträckningarna ibland kunde ske under pressande förhållanden visar ett kammarkollegiets protokoll. Under pågående sammanträde i kollegiet kom räntmästaren in och meddelade att de pengar, som behövdes för artilleriet, fanns tillgängliga i banken samma dag, men endast om pant ställdes. »Hans Excellens riksskattmästaren tillböd dem all sin egendom i pant, däri genom att visa sin beredvillighet till Hans Maj:ts tjänst, emedan Hans Excellens mer än sin egendom hade ospart till riksens välfärd.»²¹

Av de sammanlagt 29500 daler smt, som Bielke vid skilda tillfällen gått i borgen för, återbetalades enligt särskild räkning i likvidationerna 10500 daler 1677. Kvar stod alltså 19000 daler smt. 1682 försäkrades i ett kungligt brev, att banken skulle få dess fordringar likviderade med det snaraste. Orsaken till denna kungliga försäkran var, att banken hotat med att utbjuda de ställda panterna till försäljning.²² Brevet är ett belägg på att pantställandet inte kan betraktas enbart som en formalitet.

Enligt det föregående hade Bielke vid ingången av år 1680 intresse av att kronan förutom hans årliga lön skulle bli i stånd att för hans räkning utbetala drygt 50000 daler smt plus räntan på banklånen. Till dessa fordringar kom andra, där dock kronan efter Sten Bielkes död underkände stora poster. Från dessa krav

¹⁶ KA. Likvidationer, B 94, vol. 16.

¹⁷ Riksbankens arkiv, Riksens ständers länebank, Huvudböcker, 1674 fol. 96, 1676 fol. 74 och 1680 II fol. 404.

¹⁸ Riksbankens arkiv, Secret Banco Protokoll 1675–1677, 1676 23/6.

¹⁹ KA. Kammarkollegii registratur, 1676 26/6.

²⁰ RA. Enskilda arkiv, Bielkesamlingen, Riksskattemästaren Sten Bielkes arkiv, Räkningar och dyl., E 2045, »Förklaring över de i länbanco upplante penningar . . .».

²¹ KA. Kammarkollegii protokoll, 1676 jan–juni, 9/6.

²² KA. Likvidationer, B 94, vol. 16, Kungligt brev i avskrift.

måste man bortse, då det är omöjligt, att avgöra hur stor del av dem, som Bielke hade trott sig kunna få godkända.

Bielkes årslön som riksråd och än mer som riksskattemästare tillsammans med de direkta och indirekta kraven på kronan borde kunna anses som mycket starka motiv för att göra en person utan godsinkomster till en ivrig påskyndare av ett reduktionsbeslut, som skulle sanera kronans affärer.

Utän inkomster från gods kan Sten Bielke naturligtvis inte ha varit. Här gäller det att sätta dessa inkomster i relation till Bielkes lön och fordringar på kronan för att kunna bilda sig en föreställning om lörens och fordringarnas betydelse för Sten Bielkes ekonomi.

Att utreda Bielkes godsinkomster stöter på många svårigheter, både principiella och praktiska. I princip måste man ta ställning till vad som skall räknas som inkomster och i praktiken finns främst svårigheten att några samlade uppgifter om godsens avkastning inte är bevarade, om de någonsin funnits. Man måste nöja sig med approximeringar utifrån på det tillgängliga materialet utförda beräkningar.

Utän jämförelse bäst bevarade av Bielkes godsräkenskaper är de för upplandsgodsen. Dessvärre är de flesta från tiden före 1665, då godsomfattningen inte var så stor i Roslagen, som den senare kom att bli.²³

Eftersom användbara godsräkenskaper saknas från 1673 fram till reduktionen, måste de bevarade från tiden 1668–1672 användas. Två godsräkenskaper för var sin del av upplandsgodsen finns bevarade från 1668.²⁴ Från vart och ett av åren 1671²⁵ och

²³ ÅGREN, s. 216 f. och 112 f.

²⁴ RA. Bielkesamlingen, Riksskattemästaren Sten Bielkes arkiv, Roslagsgodsen: Godsräkenskaper för 1667–1672, E 2035, Räkning för Tänga gårds säteri pro anno 1668 med Oluf Hansson Wallerstedt och Räkning för ordin- och extraordinarie räntorna för en del av hans excellens, högvälborna herres, herr Sten Bielkes gods uti Börstils socken, av Hans Hansson Pelikan.

²⁵ Samma arkiv: Räkenskaper för 1667–1672, E 2035, Befallningsman Carl Anderssons Räkning pro anno 1671.

1672²⁶ finns en godsräkning bevarad för hela eller större delen av upplandsgodsen.

Av godsens avkastning kom de penningsummor och varor, som sändes till Stockholm eller förbrukades vid besök på gårdarna, Bielke direkt till godo. Vid sidan av dessa direkta intäkter förekom också investeringar i godsen i form av förbättringar och nybyggnader på sätesgårdarna. I räkningen för Tånga 1668 redovisas under rubriken »Byggnadsreparationer och bekostnader» en köksbyggnads och mindre ekonomibygnaders förfärdigande samt påbörjandet av en stor byggnad. Kostnaderna för material och arbetslöner kan med räkenskapens egna värderingar och uppgifter som grund beräknas till mellan 200 och 300 daler smt. I 1671 års räkning är en betydelselöst liten summa anslagen till sådana investeringar, men 1672 var kostnaderna betydligt större. De kan beräknas till ungefär 600 daler smt, som togs av räkenskapsårets uppbörd. Hur stor del av dessa investeringar, som var lika oundgänglig för godsets drift som utsäde eller avlöningar och således en form av avbränning, är naturligtvis omöjligt att avgöra.

De tidigare nämnda bevarade godsräkenskaperna för upplandsgodsen är, ehuru de bästa, inte idealiska. De två från 1668 omfattar ett mindre antal mantal än dessa gods senare kom att omfatta. 1671 års räkenskap lider av svagheten att den ansvarige befallningsmannen enligt egen anteckning i räkenskapen inte tillträtt sin tjänst förrän i februari 1672, alltså när halva räkenskapsåret var tilländalupet. Därför blir räkenskapen svårbearbetad i det här aktuella syftet, då det för viss redovisning hänvisas till den tidigare befallningsmannens inte bevarade räkenskaper.

Den i detta avseende bästa räkenskapen är alltså 1672 års. Där stöter man dock på svårigheten att den, fastän den redo-

²⁶ Samma arkiv: Räkenskaper för 1672–1682, E 2036, Specialräkning för hans höga excellens riksskattmästarens högvälborne herr Sten Bielkes bönder i Uppland pro anno 1672.

visar hemmanen under Gräsö sätesgård, inte uppför inkomster och utgifter för själva sätesgården.

Om man beräknar den inkomst, som räkenskapen redovisar i föreliggande skick, måste man komma till en för låg summa per mantal, eftersom den inkomst, som Bielke hade av Gräsö sätesgård, vilken inte påverkar mantalssumman, kommer att inräknas.

För att undvika den onöjaktigheten bör man alltså beräkna enbart inkomsten för de redovisade sätesgårdarna med dess underliggande bönder och alltså från den framräknade hela inkomstsommen i räkenskapen dra den del, som uppbörderna av bönderna under Gräsö bör ha utgjort. För att i sin tur beräkna den del av inkomsten, som har kommit av gräsöböndernas utlagor, har här dessa utlagor satts i relation till hela den i räkenskapen redovisade uppbörderna från bönder och sätesgårdar.

Efter dessa hänsynstaganden ger en beräkning vid handen, att Bielkes inkomst av 166 mantal i Uppland 1672 gav en inkomst av 3600 daler smt.²⁷

²⁷ Vid dessa beräkningar, som har godsräkenskaperna som utgångspunkt, inddrages endast de viktigaste persedlarna. En mängd småpersedlar, som inte nämnvärt påverkar slutsummorna, har alltså utelämnats.

Hela godsräkenskapens uppboörd från bönder och sätesgårdar redovisar 3700 daler smt, 410 tunnor spannmål, 183 lispund kött och fläsk, 64 lispund smör, 35 tunnor strömming och 170 lass hö. Omräknat efter räkenskapens egna värderingar motsvarade detta ett penningvärde av 3800 daler smt. Gräsöhemmanens del därav kan beräknas med en kombinerad rest- och uppbördslängd 1671. (RA. E 2035.) Den var 190 daler smt, 76 tunnor spannmål, 9 lispund kött och fläsk, 2 lispund smör, 35 tunnor strömming och 17 lass hö eller i pengar 460 daler smt. Av uppbörderna 1672 kom alltså drygt 1/10 från gräsöbönderna.

Räkenskapen 1672 omfattar 184 mantal, varav 18 under Gräsö. Under rubriken »Levererat» redovisas en rad utgifter, av vilka de viktigaste och flesta bör räknas som Sten Bielkes inkomster av godsen. En av dessa poster bör särskilt nämnas. Som levererat till Gräsö upptas 60 daler smt, 58 tunnor spannmål, 4 lispund smör, 31 lispund kött och 4 lispund fläsk, värt sammanlagt 410 daler smt. Med denna post inräknad var Bielkes inkomst av upplandsgodsen 2700 daler smt, 118 tunnor spannmål, 19 lispund smör, 64 lispund kött, 15 lispund fläsk, 10 lass hö och 14 tunnor strömming, sammanlagt värt 3360 daler smt. Av detta var största delen levererat till Stockholm, en del hade förbrukats under Sten

De undersökningar, som på samma sätt har gjorts i räkenskaperna för räkenskapsåren 1668 och 1671, visar, att Bielkes inkomster från godsens dessa år var betydligt mindre än 1672 både absolut och per mantal.

Här har alltså approximerats en inkomstsumma för en del av Bielkes gods. De 166 mantalen utgör dock inte mer än en tredjedel av hela den mantalssumma, som Bielkes gods enligt rustlängden 1678 omfattade.

Inkomsten av dessa 166 mantal motsvarades i stort sett av en riksrådslön.

Med utgångspunkt från mantals- och inkomstsumman vid det här undersökta godset är det ingen svårare räkneoperation att få fram en genomsnittlig inkomst per mantal. Den blir upp emot 22 daler smt (21,7).

Dessvärre kan inte en approximativ inkomst av Bielkes hela godskomplex beräknas så enkelt, att man multiplicerar denna genomsnittsinkomst per mantal med mantalssumman för hela godskomplexet. I synnerhet årliga räntan är alldeles för olika till sitt penningvärde i olika delar av landet, ja, t.o.m. inom samma landskap.²⁸

Bielkes besök på godset och en del smärre poster var utbetalningar, om vilka det eventuellt skulle kunna diskuteras om de verkligen bör räknas som inkomster och inte som avbränningar. Tidigare har beräknats, att av uppbörderna kom drygt 1/10 på bönderna under Gräsö sätesgård. I stort kan alltså sägas, att godskomplexets inkomster från Gräsö motsvarades av utgifterna dit. Genom att borträknas leveransen till Gräsö får man alltså en summa för Bielkes inkomster av Upplandsgodsens med gräsöhemmanen borträknade. Av dessa återstående 166 mantal med sätesgårdar hade Bielke räkenskapsåret 1672 en inkomst på 2950 daler smt.

Till denna summa kommer det belopp, som lagts ned på nybyggnader och reparationer, tidigare beräknad till 600 daler smt. Det är svårt att föreställa sig, att hela denna summa skulle kunna ha inbesparats från sin post för att kunna läggas till Sten Bielkes inkomster av godsens. En del av kostnaderna bör ha varit oundvikliga för godsets drift. Lägges trots allt denna summa till de tidigare 2950, får man en slutsumma av ungefär 3600, som alltså måste räknas som en maximumsumma för det aktuella räkenskapsåret.

²⁸ E. BRÄNNMAN: Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering, s. 125 f. och ÅGREN, s. 58 f. (tab. 12).

Man måste försöka skaffa sig en föreställning om hur uppborlden på hemmanen i det undersökta godskomplexet förhöll sig till uppborlden i andra godskomplex.

En viss möjlighet att skapa en sådan föreställning ges genom en undersökning av en volym handlingar, som redovisar kronans krav på adeln vid 1675 års kontribution. Denna var bestämd att utgå med 10 % av arvegodsens och med hälften av donationsgodsens ränta, beräknad efter kronans värdering.²⁹

För upplandsgodsen i Roslagen, alltså i stort sett de här ovan undersökta, beräknas uppborlden till 4278 daler smt.³⁰ I en räkning med exakt lika stor penningssumma anges antalet mantal, som summan är beräknad på, till 181 1/2.³¹ Det ger 23,6 daler smt per mantal, en siffra, som kan användas för jämförelse med andra i volymen redovisade gods.

Där upptas i Uppland förutom roslagsgodsen även Ekholm-sund.³² Kontributionen för detta gods är beräknad på en uppborld av 1984 daler smt. Mantalssiffran enligt 1678 års kontributionslängd var 43. Jämförelsetalet blir alltså 46,1 mot roslagsgodsens 23,6.

Södermanlandsgodsen skulle betala kontribution på 1453 daler smt³³ och omfattade enligt rusttjänstlängden 60 mantal. Detta jämförelsetal blir alltså 24,2.

För Österbotten upptas 149 2/3 mantal som till kontribution räntade 3463 daler smt.³⁴ Detta ger jämförelsetalet 23,1.

Två av godsen i rusttjänstlängden, Ekesund i Östergötland och Sjötorp i Småland, återfinns inte i volymen angående kon-

²⁹ STIERNMAN, II s. 1725.

³⁰ KA. Oordnade handlingar, Blå nummer, 654, Räkning för kontribution, krönings- och krigshjälpen, Hela riket, 1675, fol. 18.

³¹ ULA. Upplands läns länsstyrelses arkiv, Kontoret, vol. 22, Landsbok 1680. Räkning på adelns krigshjälp 1675.

³² KA. Oordnade handlingar, Blå nummer, 654, Räkning för kontribution, krönings- och krigshjälpen, Hela riket, 1675, fol. 18.

³³ Ib, fol. 80.

³⁴ Ib, fol. 556.

tributionen 1675, beroende på att handlingarna för dessa områden inte synes vara bevarade.

Möjligheten att få fram ett jämförelsetal för östgötagodsen är därför inte helt förlorad. Det visar sig nämligen, att de jämförelsetal, som har framräknats här ovan, mycket nära motsvarar de jämförelsetal, som kan framräknas i tabellerna i Almquists Frälsegodsen i Sverige.³⁵ Ekesund hörde till de egendommar, som Sten Bielkes andra hustru, Märta Sparre, medförde till boet från sitt första äktenskap med Leonard Lillie.³⁶ Det framräknade jämförelsetalet på Axel Lillies, Leonard Lillies far, mantalssatta godsförvärv i Östergötland är 34,9.³⁷

Samma möjlighet att beräkna ett jämförelsetal för godset i Småland finns inte, utan man får nöja sig med att säga, att enligt tidigare beräkningar betalade dessa en låg ränta³⁸ och att det inte kan ge stor felmarginal, att sätta inkomsten av detta gods per mantal lika med inkomsten av roslagsgodsen.

Med kännedom om inkomsten från roslagsgodsen 1672, jämförelsesiffrorna för de övriga godsens uppörd i förhållande till roslagsgodsen och mantalssiffrorna för Bielkes godsinnehav i olika delar av landet kan en mycket approximativ siffra för den samlade godsinkomsten beräknas. Den blir 11500 daler smt.

Här har denna siffra intresse i relation till Sten Bielkes lön. Lägges till denna siffra den nominella löneinkomsten för ett riksråd eller för riksskattmästaren kommer dessa löner att utgöra 1/4 respektive 2/5 av årsinkomsten. Den beräknade summan för godsinkomsten är som nämnts mycket approximativ,

³⁵ De här beräknade jämförelsetalen efter kontributionshandlingarna är som framgått av texten för roslagsgodsen 23,6, för Ekholmsund huvudsakligen i Trögd 46,1 och för södermanlandsgodsen i Hölö, Rönö och Jönåkers härader 24,2 (motsvarande siffror framräknade i ALMQUIST a. a.) Olands m. fl. härader (I: 1 s. 369 f.) 23,4, Trögds härad, abalienationer 1654 (I: 1 s. 324) 44,5 och Hölö m. fl. härader (II: 1 s. 93 f.) 23,7.

³⁶ ALMQUIST, III: 2 s. 721.

³⁷ Ib, III: 1 s. 636.

³⁸ BRÄNNMAN, s. 125.

men den är tillräcklig för att visa, att Bielkes ekonomi var i hög grad beroende av om lönen utbetalades eller ej.³⁹

I denna diskussion om löne- och godsinkomst har inte behandlats att godsinkomsten emellanåt minskades genom att kontributioner pålades godsens. Kontributionen 1678 uppgick till närmare 5 daler per mantal för Sten Bielkes barns moderne-gods. Det motsvarar mellan 1/4 och 1/5 av den beräknade inkomsten av dessa hemman. Kontributionen för hela godsinnehavet var enligt rusttjänstlängden 4400 daler smt eller drygt 1/3 av den här approximerade inkomsten från godsens.⁴⁰

Denna hårdaste av kontributioner har förvisso inte varit alltför lätt att bära och kontributionerna var över huvud taget ett ofta använt argument för alternativet reduktion i riddarhusets finansdebatter under 1600-talet, något som visats av Sven A. Nilsson.⁴¹ Vid 1680 års debatt på riddarhuset drevs reduktionskravet bland annat med motiveringen: »Skole vi för någre få familjers skull, som sitta och hava hela riket under sig, vara kontribuarii?»⁴²

I ett ställningstagande till reduktion eller fortsatt innehållande av lönen och uteblivet återbetalande av löne- och andra fordringar är det dock naturligtvis alldeles uteslutet, att Bielke med sina stora gods skulle ha föredragit, att få sina gods indragna. Även i de eventuella fall där lönen var högre, kanske t.o.m. avsevärt högre, än löneinkomsten, måste en godsindrag-

³⁹ Dessa siffror visar dock en mycket god överensstämmelse med dem, som fil. mag. ANDERS KULLBERG har framräknat för riksmarskalken Johan Gabriel Stenbocks gods på 1670-talet. Dessa siffror bygger på ett material, som tillåter mer exakta resultat än det ovan använda. På 535 till 575 mantal hade Stenbock åren 1676, 1678 och 1679 inkomster på mellan 13000 och 15000 daler smt. Bland godsens ingick även sådana i Finland. Mag. Kullberg har älskvärt meddelat dessa uppgifter ur en licentiatavhandling i vardande.

⁴⁰ KA. Fräse- och rusttjänstlängder, vol. 45, 1678 års rusttjänstkontribution, Längder 1678, nummer 15.

⁴¹ SVEN A. NILSSON: Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets svenska finanspolitik. Scandia XXIV: 1.

⁴² Ib, s. 68.

ning ha förefallit vara en föga åtråvärd åtgärd, eftersom godsens representerade en förmögenhet och även gav social status.

Men det är inte alldeles givet, att varje godsinnnehavare ansåg sig löpa risk att genom en reduktion förlora någon betydande del av sitt godsinnhav. Man kan vid bedömningen därav inte ta det slutliga resultatet som utgångspunkt, då det inte säger något om ståndpunktstagandena inför ett reduktionsbeslut.

Stellan Dahlgren har visat, hur det slutliga utfallet av 1655 års reduktionsbeslut gynnade rådet och högadeln genom kungliga befrielser.⁴³ Detta förhållande kan ha givit Sten Bielke och med honom jämställda anledning att se sangviniskt på ett nytt reduktionsbesluts följder för deras egen del.

Ytterligare och till synes bättre grundad anledning till sangvinism förelåg om godsinnhavet var av den typen, att mindre risk för indragning vidlådde det. Här kan endast antydas, hur Sten Bielke kan ha sett på det problemet, när det gällde hans egna gods.

I den volym handlingar rörande kontributionen 1675, som tidigare har utnyttjats i denna uppsats, fördelas godsinnhavet på allodialt och norrköpingsbeslutsgods.⁴⁴ Av dessa uppgifter framgår, att 99 % av uppbörden från Bielkes gods i Uppland, Södermanland och Finland ansågs komma från gods, som innehades med allodial rätt. Godsens i Östergötland och Småland finns inte redovisade i dessa handlingar. Av de 63 mantal, som Axel Lillie förvärvat i Östergötland och som delvis kommit i Sten Bielkes ägo genom giftermålet med Leonard Lillies änka, var allt utom 2 1/2 mantal norrköpingsbeslutsgods köpt eller tillbytt.⁴⁵ Det torde, utan att smålandsgodsens har undersökts,

⁴³ S. DAHLGREN: Karl X Gustaf och reduktionen, s. 371.

⁴⁴ KA. Oordnade handlingar, Blå nummer, 654, Räkning för kontribution, krönings- och krigshjälpen, Hela riket, 1675. Med allodialt avses här inte enbart det som donerats på allodiala villkor utan i termen innesluts även köpegods och gammalt frälse.

⁴⁵ ALMQUIST, III: 1, s. 636.

vara befogat att hävda, att Sten Bielke kunde anse sig ha föga att riskera men kanske mycket att vinna vid en reduktion.

Med ett sammanlagt godskomplex, som åren före reduktionen motsvarade två mindre mellansvenska härad, måste Sten Bielke utan tvivel karaktäriseras storgodsägare. Huruvida så stora godskomplex var vanliga inom högadeln, går inte att besvara på forskningens nuvarande ståndpunkt. Att förhållandet inte var en regel utan undantag kan man dock visa med den rusttjänstlängd, som tidigare använts för fastställandet av Sten Bielkes godsnehav. Man kan där finna exempel på personer ur högadeln, alltså riksråd eller adelsmän tillhörande ståndets två högsta klasser, vilka 1678 kontribuerade för betydligt färre antal mantal än de 166, som gav Bielke en inkomst på 3600 daler smt. Riksrådet Gustav Kurck upptas för 102 mantal⁴⁶ och friherrarna Gabriel Kurck, Karl Gustav Fleming och Gustav Miles Fleetwood för 91, 50 och 13 mantal.⁴⁷ Till dessa skulle kunna komma gods utanför Sverige-Finland, vilka inte redovisas i längden, men ingen av dessa adelsmän skrev sig till sådana gods.⁴⁸

Beräkningarna kan, när det gäller godsinkomsterna, inte göra anspråk på exakthet, men de har visat sig stämma väl överens med mer säkerställda beräkningar för en annan adelsman. Även om proportionen mellan lön och godsinkomst inte exakt kan fastställas för Sten Bielke, har undersökningen dock givit vid handen, att inte ens för en högättad storgodsägare som Sten Bielke utgjorde lönen någon betydelslös del av den samlade inkomsten. Omdömet gäller inte bara den stora riksskattmästarlönen utan även den mer beskedliga riksrådslönen.

Innehållandet av lönen under danska kriget tillsammans med

⁴⁶ KA. Fräse- och rusttjänstlängder, vol. 45, 1678 års rusttjänstkontribution, längder 1678, nummer 12.

⁴⁷ Ib, nummer 26, 21 och 27.

⁴⁸ ELGENSTIERNNA, IV s. 341, II s. 744 och 717.

Bielkes skuldsättande för kronans räkning – det senare möjligen något speciellt för Bielke som riksskattmästare – bör kunna ha varit faktorer, som har verkat för en mindre negativ inställning till godsindragningar.

Med tanke på typen av Sten Bielkes godsinnehav är det också möjligt, att han inte ansåg sig behöva frukta mycket av en reduktion, en sangvinism, som kunde stärkas av utfallet av 1655 års reduktion.

Denna undersökning har gällt en adelsman av hög börd och med stort godsinnehav, en person som alltså borde ha varit övertygad reduktionsmotståndare enligt schemat: högadliga godsägare contra lågadliga ämbetsmän. Här har framförts flera skäl för att schemat inte behöver ha gällt i detta fall.

Det måste vara av intresse för forskningen att få problemet med typen och storleken av godsinnehav för olika adelsmän och grupper liksom frågan om inestående löner och andra fordringar till kronan utredd. Med sådana undersökningar som underlag skulle det bli möjligt att nå resultat, som kunde verifiera eller falsifiera den här framkastade möjligheten att det i striden om reduktionsbeslutet på riddarhuset inte nödvändigt av ekonomiska och sociala skäl behövde gå en obruten frontlinje mellan högättade godsägare och lågättade ämbetsmän.

Kurt Ågren

ZUSAMMENFASSUNG

Güterbesitz und Staatsämter

Auf dem Reichstag 1680 wurden die ersten Reduktionsbeschlüsse gefasst. Sie führten zu den in der Geschichte Schwedens umfassendsten Einziehungen adliger Güter durch die Krone. Seit langem war die Forderung, die Güter zu reduzieren, erhoben worden und hatte den Adel gespalten. Nach allgemeiner Ansicht war der begüterte Hochadel Gegner, der im Staatsdienst stehende niedere Adel Befürworter einer Reduktion. Der Krieg, der dem Reduktionsbeschluss von 1680 vorausging, habe die Gegensätze weiter verschärft,

da der niedere Adel seine Gehälter nicht ausgezahlt erhielt, auf die er in weit höherem Masse als der Hochadel angewiesen war.

Aber auch der Hochadel bezog Gehälter, oftmals sehr hohe Gehälter. Es ist bisher nicht versucht worden zu erforschen, was die Gehälter für den Hochadel als Gruppe bedeuteten. In diesem Aufsatz ist eine derartige Untersuchung für einen Adligen durchgeführt worden, für den Reichsrat und späteren Reichsschatzmeister Sten Bielke, Grossgrundbesitzer vornehmer Herkunft und gleichzeitig hoher Staatsbeamter.

Es konnte festgestellt werden, dass Sten Bielke 1680 grosse Forderungen an die Krone hatte. Einmal war sein Gehalt nicht ausgezahlt worden. Zum anderen hatte er die Bürgschaft für Anleihen der Krone übernommen. Sten Bielkes Einkünfte von seinem Landbesitz liessen sich für einige Güter an Hand der überlieferten privaten Rechnungsbücher einigermaßen sicher errechnen. Mit Hilfe staatlicher Abrechnungen konnte dann das Einkommen aus dem gesamten Güterbesitz annähernd ermittelt werden. Es zeigt sich, dass das Beamtengehalt einen beachtlichen Teil von Bielkes gesamtem Einkommen ausmachte. Deshalb und weil die Krone bei ihm beträchtliche Schulden hatte, musste ihm eine Sanierung der Finanzen der Krone wünschenswert erscheinen. Natürlich kann er nicht gewünscht haben, dass eine derartige Sanierung auf Kosten seiner Güter geschah. Doch zeigt eine Untersuchung der Bedingungen, unter denen Bielke seine Güter erlangt hatte, dass er, ohne allzu leichtfertig zu sein, damit rechnen konnte, dass seine Güter von den Reduktionsbeschlüssen nicht betroffen zu werden brauchten.